

ПОНЯТТЯ «КЛЮЧОВІ СЛОВА» В НАУКОВІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуто поняття "ключові слова" у науковій філологічній літературі. Подано критерії виділення ключових слів у художньому тексті, а також їх основні ознаки.

Ключові слова: ключові слова, ключові слова як опорні лексеми, мовна картина світу письменника.

Особливу увагу не лише в літературознавстві, а й мовознавстві традиційно приділяють художнім текстам. Авторська думка не існує відокремлено, незалежно від засобів мовного вираження, а втілюється в слові. Шлях до її формування лежить через слова-сигнали, розміщені по всьому тексті. Вони є системою взаємопов'язаних змістових і емоційно-оцінних фокусів. Розміщені у найбільш важливих епізодах оповіді, ці лексичні одиниці об'єднують текст, надаючи йому змістову цілісність і єдину тональність, тобто т.зв. художню атмосферу. Для реалізації семантики цих слів необхідне знання змісту не лише речення, в якому вони наявні, а усього змісту твору, але саме завдяки цій спрямованості не на конкретний епізод, а на художню ціле, вони зберігаються в пам'яті і розкривають зміст.

Актуальність нашого дослідження зумовлена важливістю вивчення домінантних одиниць художнього тексту, які виявляють індивідуальний стиль письменника. Такими домінантними одиницями є ключові слова, які дають можливість через мову глибше осмислити творчу особистість митця, його естетичне кредо. Ці особливі, естетично значимі номінативні одиниці тексту, змістовно насичені, які дають ключ до розуміння образної структури твору і направлені через неї до ідеї і називають ключовими словами. Вони дозволяють читачу усвідомити поетичну думку автора завдяки своїй складній естетичній природі, здатності до змістового збагачення і емоційної виразності.

Виділення ключових слів як композиційно значимих одиниць – це спосіб пояснення художнього тексту, який дає можливість реконструювати задум письменника, втілений у творі, на основі аналізу взаємодії його змістової і формальної сторін. Цей підхід дозволяє пов'язати в одне ціле слово, образ і ідею – три основних категорії індивідуального стилю письменника.

Нашою метою є проаналізувати наукові дослідження, присвячені вивченню ключових слів у художніх творах письменника, з'ясувати дефініцію терміна ключові слова, встановити ознаки і особливості виділення ключових слів у художніх творах, а також їх роль у розумінні авторської ідеї.

Термін ключові слова в науковій філологічній літературі має певну історію. С.В. Форманова зазначає, що найчастіше його вживають без визначення, як щось само по собі зрозуміле. Причому нерідко для позначення цього поняття користуються різними лексемами: лейтмотивні слова (В. Г. Адмоні і Г. І. Сільман, С. Г. Бочаров, Н. А. Кожевнікова), слова-скріпи (М. К. Гей), слова-символи (М. М. Гіршман, Д. В. Малявін, Н. М. Сологуб), ключі-коментарії (Л. П. Гросман), ключові слова (Л. В. Зубова, Д. В. Малявін, Р. А. Будагов), слова-фаворити (В. А. Кухаренко, Д. В. Малявін), опорне слово (Н. А. Кожевнікова), наскрізне слово (Н. А. Кожевнікова), концептуальні слова (В. В. Петровський), тематичні слова (Д. В. Малявін), слова-субстантиви (Л. Міхалінчик), опорні ключові метафоричні словоформи (Т. П. Матвєєва). Іноді значення перелічених вище термінів далеко не тотожне в розумінні того чи іншого автора, воно може мати зони перехрещення [15, с. 235].

Варто зазначити, що термін ключові слова загальновідомий і широко використовуються в практиці викладання філологічних дисциплін, передусім на заняттях з лінгвістичного аналізу тексту. Незважаючи на це, дослідження теоретичного характеру, присвячені безпосередньо вивченню особливостей ключових слів тексту, були фактично відсутні до середини ХХ століття. Причину цього, на нашу думку, досить точно можуть пояснити слова Ю. М. Караулова: “Дати визначення тому, що зазвичай метафорично іменують ключовими словами, досить непросто” [7, с. 155]. Дійсно, поєднання “ключові слова” або “слова-ключі” – це швидше метафора, ніж науковий термін в точному розумінні цього слова. Традиційно, усіма приймалася думка, що ключові слова – це по суті слова, що допомагають зрозуміти і описати деякий загальний сенс тексту.

Спроба дефініції цього поняття здійснена у словниках, наприклад, у польському словнику літературознавчих термінів зазначено: “Слова-ключі – це слова, яких частотність в межах певної сукупності текстів (переважно в творчості одного письменника) виразно переважає над середньостатистичною частотністю їх використання в літературній мові. Цей статистичний відхід від норми появи певних слів вказує на їх особливу значимість для даного автора. Складання певного списку слів-ключів, а також аналіз стилістичних полів, що утворюються навколо них – дають істотний внесок в механізми поетичної семантики, характерної для конкретного письменника або літературної школи” [17, с. 512-513].

У “Літературознавчому словнику-довіднику” у статті “слово” принагідно подано характеристику ключовим словам, у якій вказано, що частотність не виступає головним критерієм визначення: “Слова характеризуються неоднаковою частотою використання, яка в художніх текстах може залежати від тематики твору, автора, епохи. У зв’язку з цим виділяють ключові слова, яким властива відносно висока частота уживання в тексті чи текстах певного автора. Проте кількісні показники не завжди відображають особливості естетичного навантаження слова. Так, лексема

каменя, яка в поетичних творах І. Франка набула глибокого символічного змісту, вживається тут усього два рази” [9, с. 631].

Як бачимо, перш за все звертається увага на частотність появи лексики у творах автора, однак, у “Стилістичному енциклопедичному словнику російської мови” за редакцією М. М. Кожині подано визначення, у якому акцентується роль ключових слів у розкритті суті твору: “Ключові слова – цим термінологічним поєднанням деякі дослідники художньої (поетичної і прозаїчної) мови називають слова, що виражають головну ідею художнього тексту” [8, с. 153].

Неоднозначність визначення цього поняття у спеціальних термінологічних словниках підтверджує появу численних наукових праць на цю тему. Одним з перших метод “слів-ключів” описав Ж. Маторе в праці “Метод в лексикології”, що призвело до появи нового і оригінального напрямку у вивченні лексики. Автор цього методу визнавав можливим трактувати лексику як “ієрархічну сукупність слів, що відбивають особливості соціальної організації” [16, с. 95] і виділяти понятійні поля, члени яких об’єднані соціологічною спорідненістю. Це дозволило йому виділити лексики, що відбивають основні економічні і соціальні зміни, – “слова-свідки”, і лексики, що “синтетично виражають суть ідеологічної надбудови суспільства” [16, с. 68] – “слова-ключі”. У вітчизняній науці в 40-і роки ХХ століття спроби теоретичного рішення проблеми ключових слів була зроблені у працях А. М. Соколова, А. А. Смирнова, присвячених питанням психології пам’яті і проблемі розуміння мовного висловлювання. Називаючи ключові слова тексту “опорними” або “узагальнювальними” словами, А. М. Соколов їх головною функцією вважав “закріплення змісту тексту про себе” [14, с. 231]. Психологічне розуміння суті ключових слів отримало розвиток у працях А. Р. Лурії, Л. В. Сахарного, Л. М. Мурзіна, А. С. Штерн, А. А. Сиротко-Сибірського і ін., наприклад, А. Р. Лурія визначає ключові слова як “елементи тексту, які несуть центральне змістове значення для розуміння всього змісту” [10, с. 307].

У польському мовознавстві одним з перших цей термін використав К. Вика у статті “Слова-ключі”, в якій описує особливості використання методу виділення ключових слів у художньому творі, не застосовуючи психоаналітичний підхід як у праці П. Гіро. Серед польських лінгвістів – прихильників виділення окремих лексем для характеристики специфіки художньої мови письменника, автор подає імена М. Р. Маєнгової, В. Курашкєвича та В. Гурного [18, с. 155].

У сімдесяті роки ХХ століття виникають окремі публікації, присвячені вирішенню проблеми ключових слів у філологічному (перш за все в літературознавстві) аспекті. Це, наприклад, дослідження “Тематичні слова художнього тексту” І. В. Арнольд [2], “Ключові слова” Л. С. Айзермана [1], “Проблеми поетики Достоевського” М. М. Бахтіна [4].

Важливість виділення ключових слів у художньому тексті неодноразово відзначав Р. А. Будагов. Вчений не лише подає коротку історію становлення терміну слова-ключі, але й намагається дати своє визначення і класифікацію. Варто зазначити, що термін “слова-ключі” трактувався неоднозначно. Його використовували і стосовно лексики мови певної епохи, виділяючи найбільш характерні і типові її слова (“ключові слова”), і стосовно творчості окремих письменників або окремих

літературних творів. Залежно від тлумачення, ключові слова допускають різну співвіднесеність: з епохою, з одним із стилів мови даної епохи, з одним з авторів і т.д. Позиція учених різна і з приводу наукової класифікації ключових слів. І якщо одні філологи (наприклад, Ж. Маторе) відносили “слова-ключі” (всіх рангів) до лексики, то інші (наприклад, Е. Косеріу) – лише до соціології і культури. На думку ж Р. А. Будагова “слова-ключі” мають одночасну причетність і до соціології (культури) і до лексики (мови) [5, с. 35]. “Вирізнення” (термін введений Р. А. Будаговим) і самостійність ключових слів в творах автора може бути різною. Р. А. Будагов виділяє три типи такої самостійності: 1) мінімальний (дія в межах епізоду); 2) вирізнення в межах більшого контексту (кілька епізодів, розділів); 3) максимальний (вирізнення, що поширюється на весь художній твір) [5, с. 35-36]. Окрім того, існує вирізнення ключових слів першого виду – загальнономове (обмежене рамками часу) і другого виду – жанрове (контекстне) [5, с. 40]. Важливим в дослідженні Р. А. Будагова було також виділення принципу внутрішньої ієрархії ключових слів у межах тексту, причому “верхнє” ключове слово, на думку дослідника, може заявляти про свою присутність за допомогою підпорядкованого компоненту або одиниці антонімічного характеру.

На увагу також заслуговують наукові розвідки В. В. Петровського, у яких науковець використав класифікацію ключових слів, запропоновану Р. А. Будаговим, доповнивши її ще одним пунктом – він виділив групу ключових слів, об’єднаних спільною назвою, – концептуальні. До цієї групи дослідник зарахував слова, “які відбивають світоглядні позиції письменника” [13, с. 6]. У своїх працях В.В. Петровський частіше вживає термін слова-ключі. У статті “Про смислову багатоплановість “ключових слів” В. В. Петровський говорить про ключові слова, як про одиниці, що відбивають головну ідею цілого контексту. На думку дослідника, саме в них зосереджено основну енергію поетичної думки автора [11, с. 61]. В.В. Петровський неодноразово підкреслював смислову багатоплановість ключових слів, яка виникає під час взаємодії різнорівневих контекстів: “Ключові слова в літературних творах однією своєю предметно-речовою стороною звернені до деталей побуту, а іншою – до морально-естетичних проблем. Вони семантично багатогранні. Тому дослідження принципів і прийомів перетворення слів побутового змісту в слова “ключові” дає нам можливість глибше проникнути в ідейно-художню структуру твору, ясніше зрозуміти характер роботи письменника над мовою [12, с. 40]. На його думку, письменник “створює свою замкнену систему словесно-художніх зображувальних засобів, варіює певні структурно-семантичні типи ключових слів, що є ідейно-естетичними домінантами його твору” [13, с. 9].

Грунтовний аналіз мовознавчих досліджень подальших десятиліть, у яких лінгвісти приділяли увагу безпосередньому аналізу ключових слів (ключового слова) в текстах одного автора або в окремо взятому тексті здійснила Є. М. Батуріна. До таких розвідок належить праця Є. М. Кубарєва, присвячена порівняльно-текстологічному аналізу ключових слів в комедії М. В. Гоголя “Ревізор”, стаття В. О. Лукіна про ключові слова – елементи семантичної структури тексту в творі А. Платонова “Повернення” і т.д. Кінець 90-х років XX століття – початок XXI століття, на думку Є. М. Батуріної, знаменують собою появу поки що нечисленних досліджень, виконаних в рамках лінгвістики художнього тексту, в яких проблема ключових слів

розглядається на високому теоретичному рівні: дисертації О. І. Кудашевої “Ключові слова в ліриці М. І. Цветаєвої”, С. І. Леліс “Естетичні функції ключових слів” (на матеріалі оповідань А. П. Чехова) [3].

Власне лінгвістична сторона проблеми ключових слів послідовно і чітко відбита в концепції ідіостилю, що розроблялася останніми роками Ю. М. Карауловим і його однодумцями. Ключові слова художнього тексту в їх розумінні виступають як ідіоглосси або “константи ідіостилю”, як “одиниці індивідуального авторського лексикону” [7, с. 36]. “Спосіб їх існування і поведінки в тексті визначається тим, що ідіоглосси утворюють в просторі тексту точки концентрації змісту” [7, с. 36].

У дослідження А. Вежицької використання принципу виділення ключових слів для змалювання авторської картини світу, набуває ширшого значення. У своїй книзі А. Вежицька намагається довести, що кожна культура може бути досліджена, проаналізована і описана за допомогою ключових слів, які обслуговують цю культуру. Деякі з цих слів можуть бути проаналізовані як центральні точки, навколо яких організовані цілі області культури. Докладно аналізуючи ці центральні точки, можна продемонструвати загальні організаційні принципи, які надають структуру і зв’язність культурній сфері в цілому і часто мають пояснювальну силу, яка розповсюджується на інші області [6].

Серед сучасних досліджень на увагу заслуговує дефініція поняття «ключові слова», яке подала С. В. Форманова: “це розряд високочастотної автосемантичної лексики художнього тексту, яка складає його семантичне ядро (на лексичному рівні) і виступає як вектор інтерпретації художнього тексту”. Дослідниця визначила критерії відбору ключових слів у художньому тексті. [15, с. 36]. Це: а) асоціативна щільність означуваного та означального, б) інакомовність, в) багатозначність, г) символічність, д) контекстуальна обумовленість, е) частотність, є) інформативність [15, с. 236]. На думку С. В. Форманової, перш за все ключовими словами стають заголовки. Саме в заголовку міститься пошуковий образ певної інформації, заголовок також вказує на інформаційний зміст тексту, він відіграє сигнальну роль. Індивідуально-авторські асоціації у мовній картині світу письменника можна простежити через аналіз як окремих творів, так і всієї творчості. Окрім того, можна розглядати функціонування ключових слів як наскрізних компонентів творчості письменника і як опорного елемента окремого твору письменника. С. В. Форманова стверджує, що ключовим словам властиві концептуальні індивідуально-авторські прирошення смислу, які мають наскрізний або локалізований характер [15, с. 238].

Отже, одним із способів пояснення художнього тексту, який дає можливість реконструювати задум письменника, втілений у творі, є виділення ключових слів як композиційно значимих одиниць. Посилення інтересу до поняття ключові слова спостерігається не лише в філологічних наукових розвідках. Швидкий науково-технічний розвиток суспільства призводить до дослідження мовного вираження основної думки тексту і його частини вченими різних галузей – лінгвістами, психолінгвістами, психофізіологами, а протягом останнього часу і кібернетиками. Незважаючи на неусталеність термінології, усі дослідники визнають головне: ключові слова є змістовим центром тексту. Ключові слова відрізняються такими ознаками: багатозначністю, полівалентністю, повторюваністю, додатковою виразністю, вжи-

ванням не лише в межах одного твору, а в низці творів певного письменника, хоч іноді стають ключем до одного творіння митця. Перспективу дослідження вбачаємо у використанні принципу виділення і аналізу ключових слів у художніх творах не лише для відображення ідейного замислу твору, характеристики особливостей автора з його психолого-соціальними та ментальними властивостями, але як шлях до розуміння тексту як концептуального модельного відображення дійсності та досвіду певної культури.

Література

1. Айзерман Л. С. Ключевые слова / Л. С. Айзерман // Русский язык в школе. – 1973. – № 4. – С. 39-43
2. Арнольд И. В. Тематические слова художественного текста / И. В. Арнольд // Иностранный язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 6-12.
3. Батурина Е. Н. Роль ключевых слов в семантической структуре художественного текста “На материале текста романа “Преступление и наказание» Ф.М. Достоевского” [Электронный ресурс] / Е. Н. Батурина. – Режим доступа <http://www.dissercat.com/content/rol-zagolovka-i-kluchevykh-slov-v-ponimaniikhudozhestvennogo-teksta>
4. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М., 1979. – 362 с.
5. Будагов Р. А. История слов в истории общества / Р. А. Будагов. – М. : Провещение, 1971.
6. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежицкая // Языки славянской культуры. – М., 2001. – 288 с.
7. Караулов Ю. Н. Словарь языка Достоевского. Лексический строй идиолекта / Ю. Н. Караулов. – М. : Азбуковник. – 2001. – Вып № 1. – 442 с.
8. Кожина М. Н. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Кожина М. Н. – М. : Наука, 2006. – 696 с.
9. Літературознавчий словник-довідник // за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 752 с.
10. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – Ростов н/Д. : изд-во “Феникс”, 1998. – 416 с.
11. Петровский В. В. О смысловой многоплановости ключевых слов / В. В. Петровский // Вопросы русской литературы. – 1975. – Вып.2 (26).
12. Петровский В. В. О ключевых словах в художественной прозе / В. В. Петровский // Русская речь. – 1977. – № 5.
13. Петровский В. В. Семантико-стилистическая функция слов-ключей в прозе В.Катаева : Автореферат дис. ...канд.фил.наук / В.В. Петровский. – Днепропетровск, 1984. – 21 с.
14. Соколов А. Н. Внутренняя речь и понимание / А. Н. Соколов // Ученые записки ГНИИ психологии. – 1941. – Т 2.
15. Форманова С. В. Ключові слова як вектор інтерпретації художнього тексту / С. В. Форманова // Культура народів Причорномор'я. – № 6. – 1999. – С. 234-239.

16. Matore G., Greimas A.J. La Methode en Lexicologie / G. Matore, A.J. Greimas. – Paris, 1952.

17. Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego, M. Głowińskiego, T. Kostkiewiczowej. – Wrocław: Ossolineum, 1988. – 706 s.

18. Wyka K. Słowa-klucze / K.Wyka // O potrzebie historii literatury. – Warszawa, 1969. – S. 153-166.

Sovtys N. The concept of keywords in scientific philological literature

This article pays attention to the concept of keywords in scientific philological literature. It also highlights the criterias and the main characteristics of keywords in fiction.

Key words: key words, the key - words as the base lexical words, the world language system. contextual analysis.

Совтис Н. Понятие "ключевые слова" в научной филологической литературе

В статье рассмотрено понятие "ключевые слова" в научной филологической литературе. Подано критерии выделения ключевых слов в художественном тексте, а также их основные признаки.

Ключевые слова: ключевые слова, ключевые слова как опорные лексемы, языковая картина мира писателя.